

“КОРКУТ АТА” КИТЕБИ ЖАНА АНЫ ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРЫХЫНАН**КНИГА “МОЕГО ДЕДА КОРКУДА” И ИСТОРИЯ ЕЕ ИССЛЕДОВАНИЯ****THE BOOK “OF KORKUT ATA” AND ITS HISTORY INVESTIGATION**

Аннотация: Макалада Коркут атанын образы түрк элдеринин, анын катарында кыргыз элинин да турмушунда маанилүү ролу тууралуу кеп болот. Ошондой эле “Коркут ата китебине” байланыштуу алгачкы изилдөөлөр, илимий ой-пикирлер каралат.

Түйүндүү сөздөр: Дидактика, философия, коом, идеология, даанышман, насаат сөздөр, огуз -түрктөр, орток түрк тили, орток түрк адабий мурастар.

Аннотация: Образ деда Коркута в жизни тюркоязычных народов, в том числе и кыргызов имеет немаловажную роль. В статье рассматривая его значение затронуты также ранние исследования и научные взгляды касающиеся “Книги деда Коркута”.

Ключевые слова: дидактика, философия, общество, идеология, мудрец, назидательные слова, огуз-тюрки, общий тюркский язык, общетюркское литературное наследие.

Annotation: The image of Korkut ata in the life of Turkic peoples, including the Kyrgyz has an important role. Early research and scientific views concerning to the “Book of Korkut ata” are investigated in this article.

Keywords: didactics, philosophy, society, ideology, sage, edifying words, Oguz Turks, common Turkic language, common Turkic literary heritage.

Коркут ата жалпы түрк элдеринин орток даанышманы катарында белгилүү. Анткени “Коркут ата китеби” түрк элдерине бирдей тиешелүү болгон каада-салтын, жашоо турмушун жана мүнөзү менен батыш элдеринен айырмаланган өзгөчөлүгүн чагылдырат. Кайсыл жылы туулуп, кайсыл жылы өлгөндүгү тууралуу так маалымат жок. Эл аңызында Коркут ата бир кылым жашап, огуз-түрк элдерине арнаган асыл-ой берметтерин, дастан-санжыраларын “Коркут ата китебине” сыйдырып, бизге мурастагандыгы айтылат. Азыркы учурда алты жана он эки бөлүмдөн турган “Коркут ата китебинин” эки нускасы белгилүү. Коркут атанын өмүрү тууралуу эл ичинде жашап калган аңыз кептер арбын. Мисалы, Коркут атанын төрөлүшү жөнүндө казак адабиятынын изилдөөчүсү Н. Келимбетов: “Коркуттун энеси төрөй албай, үч жылы толготкон экен. Үчүнчү жылы күн алай-дүлөй болот. Үч күн, үч түн бою караңгылык басат. Эл-журтту коркунуч сезими каптайт. Сыр-Дарыянын бойлору менен Кара-Тоонун этектеринин асманы да карайып кетет. Ошол себептүү бул аймак “Карасман” аталып калат. Көөдөй караңгыга айланган коркунучтуу күнү төрөлгөндүгү үчүн, баланын атын Коркут коюшат. Коркут энесинен төрөлөөр замат тил чыгып, сүйлөй баштайт”[1.61.],-десе, кыргыз адабиятчысы Ж.Шериев бул күн тууралуу эл ичинде айтылган:

“Коркут туулар кезинде

Карасманды суу алган,
Кара жерди күл алган,
Туулган соң абдан кубанган”,-

деген сыяктуу байыркы замандын төкмө ырчыларынын ырларында кездешкендигин [2.46.] белгилейт. Ал эми Коркут атанын өмүрүнө арналган аңыз-легендалардын түрдүү варианттарын алгачкылардан болуп жазып алган В.В.Вельяминов-Зерновдун маалыматында: “...Коркут атага күндөрдүн биринде өзүнө арнап казылган көр тууралуу түшүндө аян берилет. Коркут ата учкул желмаянын минип, өлүмдөн качып, өчпөгөн өмүр издеп, башка элди көздөй жер которуп кетет. Бирок кайда барбасын, баягы өзүнө көр казган адамдарды түшүндө кайрадан көрө берет. Ушундан улам “Кайда барсаң, Коркуттун көрү” афоризм эл ичинде айтылса керек. Коркут ата өлүмдөн качуу сапарын улантып, Сыр-Дарыяга келет. Акырында сууда ажал жок эмеспи деп, Сыр-Дарыянын үстүнө кийген чапанын жайып жиберип, өзү ажалдан жашынып калат. Ажал сууга аккан Коркут атанын чапанын көрүп, өлгөн экен деп жолунан кайтат. Коркут ата Сыр-Дарыянын жээгиндеги түрк элдеринде турук алып, олуя-даанышман катары белгилүү болот. Арадан кылым өтсө да, Коркут ата өмүргө тойбой, дагы жашагысы келип, сууда ажал жок эмеспи деп, суу үстүнө жай салат. Бирок күндөрдүн биринде килемге оролуп барган жылан же жабышып барган чаян чагып өлтүргөн экен” [3.170.], -деп айтылат. Коркут ата жалпы түрк элдерине легендарлуу олуя-бакшы жана акын катарында таанымал болгону менен, кыргыз элинде Коркут атанын түрк дүйнөсүн кыдырып кеткен карааны акындарыбыздын ырларында анда-санда гана көрүнөт. Мисалы, өмүрдүн кыскалыгына өкүнүп, өлүмдүн жаш-кары, кыз-келин, жакшы-жаман деп ылгабаган адилетсиздигин белгилеп келип, кыргыздын эл акыны Арстанбек Буйлаш уулу:

“Бул дүйнө шум жалган,
Алладан буйрук келгенде
Андан качып ким калган?
Коркут ата даанышман,
Кутулам деп өлүмдөн,
Төрт тарапты кыдырган,
Сырдын боюн сыдырган,
Кырдын башын кыдырган.
Андан айла болбогон,
Акыры ажал сомдогон”[4.15],

деп, өмүргө тойбой кеткен Коркут атанын элесин тартып өтөт. Ал эми 20- кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхын баштоочуларынын бири - Аалы Токомбаевдин “Кандуу жылдар” романындагы “Куу баш” бөлүмүндө Жунуш карыянын адамдын өмүрүнө карата философиялык ой жүгүртүп, бул жашоонун убактылуу экендигине токтолуп, алдуу-алсыз да, бай- кедей да, бактылуу- армандуу да, кул - падыша да өлүм алдында баары бирдей даражага теңелип, колундагы “куу башка” айланарын сыпаттап келип:

“Акылман ары баатыр, ары чечен,
Буу куу баш Алмамбеттин башы бекен.
Болбосо комуз кармап тентип кеткен,
Коркуттун ошондогу башы бекен?” [5.23.],

деп, Коркут атанын элдик легендаларда айтылып калган узак сапарынан кабар берет. Коркут ата аңыз-легендаларда гана жашаган көркөм образ эмес, тарыхый инсан экендигин

ырастаган Сыр-Дарыянын жээгинде болжол менен 9-11-кылымдарда Кызыл-Ордонун Карамакчы аймагында күмбөз-пантеону салынгандыгын айтууга болот. 1980-жылы Казакстан мамлекети атайын көзөмөлгө алып, Сыр-Дарыянын ташкындарында бузулган бул күмбөз-пантеонун оңдоп, Коркуттун күүчү экендигин баса белгилеген төрт комузду бири-бирине сүйөп койгон композицияда түзүлгөн обелиск орнотулган. Ушундай тагдырдагы Коркут атанын кыргыз элинин жана башка түрк элдеринин дүйнөтаанымын чагылдырган “Коркут ата китеби” орток түрк адабий мурасы экендиги менен баалуу. “Коркут ата китеби”-жалпы түрк элдеринин тарыхын, маданиятын, адат-салтын, философиялык, дидактикалык ой-толгоолорун чагылдырып, элди ынтымакка чакырган идеологиясы күчтүү чыгарма. Болжолу “Коркут ата китеби” 7-9-кылымдарда оозеки чыгармаларда жашап, кийинки кылымдарда кагаз бетине түшүрүлсө керек. Кагаз бетине ким түшүрүп, ким алымча, кошумчаларды киргизгендиги белгисиз. Бирок табылган китептин сыртында Абдаллах бин Фарадж Кетхода деген ат жазылган. Демек, бул адам чыгарманын тике автору же түзүүчүсү болбосо да, чыгарманын китеп болуп чыгышына тиешеси бар экендиги ырас.

Чыгармадагы окуялардын жүрүшүнө карап, Коркут атанын жашаган мезгили болжол менен 730-жылдарга ылайык келет. Алтайдагы Арал, Каспий деңиздеринин жээктеринде огуз урууларынын жашап өткөндүгү, 9-10-кылымдарда огуз мамлекетинин пайда болгондугу тууралуу тарыхта: “... 734-жылы Алтайдагы түрк мамлекети кулагандан кийин, Жети-Сууда Карахандар мамлекети куралып, борбор шаары Баласагын болсо, Сыр-Дарыянын жээгинде огуз түрктөрүнүн мамлекети түптөлүп, борбор шаары Жаңыкент деп аталган. Бирок 956-жылы Селджуктар ислам динин кабыл алган соң, огуз мамлекетинде бөлүнүүлөр башталып, 1043-жылы мамлекет тарап кетет” [6.585.],-деп берилет. Бирок бул мезгилдерге чейинки Огуз түрк уруулары 6-8-кылымдарда Түрк каганатынын бир канаты болуп, коңшулаш турушуп, 9-10-кылымдарда Сыр-Дарыянын ылдыйкы агымында жана Арал деңизинин жээктеринде көчмөндүү турмушта жашашкан. 11-кылымда Селджуктардын жетекчилиги менен Иранды, Иракты, Сирияны, Йеменди басып алышкан. Ушул тарыхый маалыматтар “Коркут ата китебинде” көркөм чагылдырган. Бул адабий мураста байыркы огуз түрктөрүнүн белгилүү тарыхый адамдары, турмушу, элдин башынан өткөн тарыхый окуялары тууралуу баян этилип, тарыхый эпикалык чыгарма катары бааланып келет. Коркут ата негизги каарман катарында чыгарманын баштан аяк окуяларына акылман, калыс, көрөгөч, даанышман акындын образында катышып жүрүп отурат. Айталы, Дрезден нускасында төрт ирет Коркут ата, жыйырма тогуз ирет деде Коркут, жыйырма бир ирет дэдэм Коркут, он сегиз ирет жөн гана дада, бир ирет Дада Султан шекилинде кезигет. Ал эми түрк элдеринде дада, деде, ата деген сөздөрдүн мааниси бир. Коркут ата ким? Эл оозундагы фольклордук каарманбы?- деген суроолор табигый түрдө пайда болот. Бул тууралуу 18-кылымдагы Хорезм тарыхчысы Араб Мухаммед Абулгазы хан өзүнүн “Түрк санжырасы” (“Шежире түрк”) деген эмгегинде: “Коркут огуз түрктөрүнүн ойчулу гана эмес, Иналбекке увазир болуп, токсон беш жашында өлгөн” [7.],- дейт. Эгерде бул маалыматка таянсак, 1043-жылдагы окуядан (Огуз мамлекети тарап кеткен) 20 же 30 жыл мурда дүйнөдөн өтсө керек деп болжолдосо болот. Аулие Челебинин (17-к.) “Шежире -и- Селджук. 15-к. атуу китебинде: ”Коркут Кавказда өмүр сүргөн. Осмон түрктөрүнүн падышасы Баязиттин (14-к.) Коркут деген музыкант баласы болгон, бул ырларды ошол жараткан” [3.179.],- деген маалыматтарды билдирет. Бирок мындай маалымат чындыкка коошпойт. Анткени, араб

тарыхчысы Ибн-аль-Асир: “11-кылымдарда Огуздар Сыр-Дарыянын боюнда турган. Огуздар “Үч ок”, “Бузук ок” болуп бөлүнгөн . “Үч ок” тайпаларынын көсөмү - Коркут ибн-Абилхалит болгон экен десе, Селджук тарыхчысы Аддин Исфагани: “11-кылымдарда огуздардын эки түрдүү көсөмү болгон, бири-Коркут, бири-Даудбек деп, аль-Асирдин оюна кошулат. Ошондой эле түркмөндөр да Коркут ата түркмөндөрдүн инал-ябы, дайлы-кай, ирке, каңыялуу урууларынан чыккан жана түркмөндөр ислам динин кабыл алган соң, кыпчак тайпасына кошулган деп эсептешишет”[3.179.]. Огуз-кыпчак түрктөрүнүн келип чыгышы тууралуу жогоркудай тарыхый негиздерден улам, Коркут атаны түркмөндөргө да тиешелүү огуз-кыпчак түрктөрүнүн ойчулу деп кароого да болот. Тактап айтканда, түркмөн түрктөрүнө гана эмес, ошол кездеги Сыр-Дарыянын жээктериндеги огуз-кыпчак уруулары бүгүнкү түрк урууларынын тигил же бул курамына сиңип кетишкендиктен, жалпы түрк элдерине бирдей орток даанышман деп кабыл алууда турат.

Бүгүнкү күндө “Коркут ата китебинин” он эки бөлүмдөн турган биринчи нускасы Германиядагы Дрезден шаарынын Борбордук китепканасынын сейрек кездешүүчү кол жазмалар фондусунда сакталуу болсо, алты бөлүмдөн турган экинчи нускасы Италиядагы Ватикан шаарынын Аростолика китепканасында. Дрезден нускасын немец ориенталисти Фридрих ван Дитц 1815-жылы “Коркут атанын огуз уруусунун тилиндеги китеби” (“Китаби деде Коркуд гали лисани тайфани Огузан”) деген жыйнакты таап, анын сегизинчи бөлүмү “Бисаттын Төбө көздү өлтүргөндүгү жөнүндөгү ырды” немец тилине которуп, баш сөзүн жазуу менен жарыялаган. Кийин немец мусулманы Х.С.Ахмед Дрезден нускасынын он эки бөлүмүн тең которуп, (түрк тилинде болсо керек) окурмандарга жеткизген [8.33.],-деп маалымдайт. Аны улай эле немец окумуштууларынын бири- Теодор Нель Деке “Коркут ата китебинин” толук вариантын которууну максат этип, бирок толук аягына чыга албай калат. Аягына чыгарууну шакирти В.В. Бартольдго тапшырат. Ушундан улам В.В.Бартольд 1891-жылы белгилүү окумуштуу В.Р.Розенге жазган катында: “...Мен Перчтин каталогун карап чыктым. Анда көрсөтүлгөн кол жазмалардын бири - “Деде Коркут” аңгемеси. Огуздун эски сөзү. Аны менен Дрезден шаарында тааныштым. Бул кол жазма сизге таанышпы? Баарын көчүрүп алуу максатым бар. Анын мазмуну, поэзия тили өтө көркөм” [9.563-573.],-дейт. Окумуштуу өз сөзүнө туруп, ондогон жылдар көшөрүп иштеп, 1922-жылы “Коркут ата китебин” орус тилине которуп, айрым бөлүмдөрү жарык көргөн. Ал эми толук котормосу өзү бар чагында (1869-1930-ж.ж.) жарыкка чыккан эмес. 1959-жылы Азербайжан окумуштуулары Х. Араслы менен М.Г. Тахмасиб тарабынан В.В. Бартольддун котормосу айрым толуктоолор менен Бакудан китеп болуп чыгат. Ал эми В.М. Жирмунский менен А.Н. Кононовдун редакциясында В.В. Бартольддун котормосундагы “Коркут ата китебинин” толук варианты Москвадан 1962-жылы “Книга моего деда Коркута” деген ат менен басылат. Бул китептин биринчи бөлүмү В.В. Бартольддун котормосундагы “Коркут ата китебинин” көркөм тексти. Экинчи бөлүмүндө тиркеме берилип, В.В. Бартольддун “Коркут ата китебине” арналган көп жылдык эмгегинин жыйынтыгы болгон “Түрк эпосу жана Кавказ”, А.Ю. Якубовскийдин “Коркут жана орто кылымдын башталышындагы Түркмөн коомчулугун изилдөөдөгү мааниси” деген илимий макалалары, В.М. Жирмунскийдин “Огуздардын баатырдык эпосу жана “Коркут ата китеби” аттуу илимий-аналитикалык эмгеги, А.Н. Кононовдун тактоолору жана “Коркут ата китеби” боюнча илимий адабияттардын тизмеси берилген. “Коркут ата китебин” түрк тилине которуу иштеринде

1916-жылы Клис Рифард, 1938-жылы Орхон Шайх Кокай толук нускасын (Дрезден) которушкан. Бул котормолор адабий жана илимий негизде жүргүзүлбөстөн, көркөм текст менен түрк элдерин тааныштыруу максатында ишке ашырылган. Ошондой эле Ватикандагы алты бөлүмдөн турган “Казанбек жана башкалар тууралуу огуз-наме баяны” (“Хикаят огуз наме Казанбек ва гайри”) деген нускасын Этторе Росси италия тилине, Ч. Луис англис тилине, Х. Араслы менен М. Тахмасиб азербайжан тилине, Эргин Мукаррем түрк тилине которууга жетишишкен. Ал эми он эки бөлүмдүү Дрезден нускасын Н. Келимбетов казак тилине, казак тилиндеги котормодон Ж. Шериев кыргыз тилине которгон. Түп нускадан И. Абдувалиевдин жетекчилиги менен кыргыз тилине которулуп, 2004-жылы жарыяланды. “Коркут ата китеби” адабий, илимий багытта изилдөө иштерине баалуу салымдарын кошкон окумуштууларга В.В. Бартольд. Турецкий эпос и Кавказ. // Книга моего деда Коркута.-М.-Л.: 1962; В.М. Жирмунский. Тюркский героический эпос.-Л.: 1974; А.Ю. Якубовский. “Китаби Коркуд” и его значение для изучения тюркменского общества в эпоху раннего средневековья. // Книга моего деда Коркута. –М -Л.: 1962; Х. Короглы. Огузский героический эпос. -М.: 1976; Э.М. Демирчизаде. “Китаби-Деда-Горкуд” дастандарынын тили -Баку, 1959; М.Эргин. “Деде Коркут китаби”. -Анкара, 1963; Ш. Ибраев. Поэтика огузского героического эпоса. -Алматы, 1997; Н. Келимбетов. Эзелки доор адабияты. -Алматы,1981; Ж. Шериев. Байыркы орток түрк адабияты.-Б.:1996; А. Абдыразаков. Кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүш маселелери. -Б.:2012; жана башкалардын илимий эмгектерин атоого болот. Бул адабий мураска болгон илимий кызыгуулар артып, андагы түрк элдерин ынтымакка, биримдикке чакырган идеяны ырына камтыган Коркут атаны баалаган илимий изилдөөлөрдө түрк тилдүү элдердин түбү бир экендиги ырасталууда. Айталы, азербайжан изилдөөчүсү Х.М. Демирчизаде: “... ошо кездеги огуз кыпчак тайпаларынын барына бирдей түшүнүктүү тилде жазылган”[10.16.] ,- дейт. Демек, жалпы түрк элдерине тиешелүү орток адабий мурастын жаралышы огуз мамлекетинин ички, тышкы саясатынын тарыхы менен тыгыз байланышкандыгы “Коркут ата китебинин” аңгемелеринде көркөм чагылдырылгандыгы талашсыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Келимбетов Н. Эзелки доор адабияты. –Алма-Ата, 1986.
2. Шериев Ж. Байыркы кыргыз адабияты. –Б.: 2004.
3. Коңыратбаев Э. Казак эпосу жана түркология. –Алма-Ата, 1987.
4. Арстанбек. –Б.: 1994.
5. Токомбаев А. Кандуу жылдар. –Б.: 1999.
6. История всемирной литературы.Т.3. –М.: 1985.
7. Абулгазы Бахадур хан. Родословная туркмен (перевод). -Ашхабад, 1987.
8. Кыргыз адабиятынын тарыхы. –Б.: 2002.
9. Бартольд В.В. Собрание. Восточная литература. Т.2. -М.: 1963.
10. Демирчизаде М.”Китаби-Деда-Горкуд” дастанынын тили. –Баку, 1959.

Рецензент: ф.и.к., доцент Саалиева Д.